

SIELOS SAMPRATA LIETUVIŲ PASAULĖŽIŪROJE

DALIA SENVAITYTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas
Etnologijos ir folkloristikos katedra
S. Daukanto 28, LT-3000 Kaunas
Tel. 869886318

El. paštas dalia_senvaityte@fe.vdu.lt

Anotacija: Straipsnyje nagrinėjama sielos samprata, jos sąsajos su kūnu bei žmogaus elgesiu lietuvių pasaulėžiūroje. Lietuvių sielos samprata lyginama su angliška *psyche* interpretacija.

Darbo *tikslas* – lietuvių sielos sampratos analizė. Darbo *uždaviniai* – nustatyti pagrindinius *psyche* interpretacijos ypatumus lietuvių ir anglų kalbose, nagrinėti sielos, dvasios ir proto sampratas lietuvių pasaulėžiūroje, išsiaiškinti, kaip traktuojama nematerialių žmogaus substancijos dalių sąveika su kūnu bei elgesiu.

Darbo *metodai* – lyginamasis bei interpretacinis metodai, empirinio tyrimo duomenų analizė. Naudojamos lietuvių kalbos žodynuose užfiksuotais lietuvių kalbos *duomenimis*. Taip pat panaudojami 2002 metais autorės atliktos apklausos (apklausti 237 pirmo kurso studentai) rezultatai.

Įvadas

Kiekviena religinė filosofinė doktrina vienaip ar kitaip įvardija ir aiškina žmogaus savastį, nekūninę žmogaus substanciją.

Šiame straipsnyje nesistengiama apžvelgti, analizuoti ar lyginti visų idėjų, istoriškai išsidėsčiusių ar geografiškai pasklidusių įvairiose pasaulio kultūrose. Darbe ribojamasi tik nekūninės žmogaus substancijos (sąlygiškai darbe vadinamos *siela*) analize lietuvių pasaulėžiūroje.

Šis be galo sudėtingas, įvairiaplaniškas klausimas mokslinėje literatūroje labai mažai nagrinėtas. Daugiausia dėmesio jam yra skyręs religijų istorikas G. Beresnevičius (1995). Studijoje „Sielos fenomenologijos įvadas“ mokslininkas kalbėjo apie sielos sampratą senosiose pasaulio religijose. Vienoje šio darbo dalyje jis analizavo lietuvių sielos sampratą, įvedė lietuvių sielos sampratą

į bendrą indoeuropietiška ir pasaulinį religinių sielos sampratų kontekstą. Tai – tarsi pagrindas tolesnėms baltų ir lietuvių sielos sampratos studijoms.

Šiame darbelyje lietuvių sielos samprata aiškinama remiantis kalbos duomenimis. Kalba, leksika yra vienas iš svarbesnių šaltinių, kurie atskleidžia mūsų mąstymą, suvokimą, pasaulio interpretavimą. Daroma prielaida, kad lietuvių kalboje esantys žodžiai, nusakantys nekūninę žmogaus substanciją, bei jų reikšmės atspindi tam tikrus pasaulėžiūros dalykus. Lietuvių sielos samprata lyginama su vakarietiškos *psyche* interpretacija.

Drauge analizuojamas ir šiais laikais egzistuojantis nekūninės žmogaus substancijos supratimas. Spėjama, kad tai, kokią reikšmę „sielai“ žmonės teikia kasdienėje kalboje, šiais laikais atspindi iš kartos į kartą perduodamą pasaulėžiūrą. Respondentais pasirinkti pirmo kurso studentai (apklausa atlikta 2002 m.). Analizuojama, kaip jie aiškina, kas yra siela, dvasia, protas, kaip tai sieja su žmogaus kūnu, mąstymu, emocijomis. Iš viso analizei panaudoti 237 respondentų atsakymai.

Aišku, neatmetama prielaida, kad respondentų atsakymus galėjo veikti įvairi literatūra, žiniasklaidos teikiama informacija, tačiau jų atsakymai, kaip matyti, smarkiai skiriasi nuo analogiškų tyrimų rezultatų, atliktų angliškai kalbančiuose kraštuose.

Psichikos samprata lietuvių ir anglų kalbose

Žmogaus skaidymas į kūninę ir nekūninę dalis vakarietiškoje filosofijoje siekia senovės Graikijos laikus. Kūno ir nekūninės žmogaus dalių santykis interpretuotas labai įvairiai.

Naujųjų laikų filosofijoje siela suprantama kaip vidinis žmogaus pasaulis, jo saviemonė. Šiuolaikinėje eksperimentėje psichologijoje nuo XIX a. II pusės nekūninei žmogaus daliai apibrėžti vartojama *psichikos* sąvoka.

Anglų kalboje *psichika* dažniausiai verčiama kaip *mind* ir apibrėžiama kaip psichinių procesų ir būsenų (minčių, jausmų) visuma. *Mind* traktuojamas kaip žmogaus vidinis nematerialus pasaulis.

Mind ir *body* skyrimas vakarų filosofijoje išgalėjo nuo R. Dekarto (Descart) laikų, nuo jo skyrimo tarp *res extensa* ir *res cogitans*. Jis teigė, kad siela egzistuoja tik ten, kur yra mąstymas, glūdintis smegenų centre.

Ne vienas šiuolaikinis tyrimas (Lillard, 1998) rodo, kad *mind* traktuojamas kaip vidinis žmogaus „aš“ (*self*). Žmogus save tapatina būtent su *mind*.

Nepaisant to, kad *mind* suprantamas kaip esantis atskirai nuo kūno ar netgi kaip priešprieša kūnui (*body*), *mind* neretai yra lokalizuojamas galvoje ar smegenyse. Pavyzdžiui, *American Heritage Dictionary* (1994) apibrėžia *mind* kaip „žmogaus sąmonę, kuri siejasi su smegenimis (kyla iš jų) ir pasireiškia mintimis, suvokimu, emocijomis, valia, atmintimi ir vaizduote“.

Lietuvių kalboje *psichika* verčiama kaip *siela* (angliškai būtų - *soul*). Kaip siela, bet ne kaip protas. Norint išvengti nesiderinimo su šiuolaikine vakarietiška psichologija, psichologinėje literatūroje dažniausiai apskritai vengiama versti terminą *psichika*. Anglų *mind*, *mental processes and states*, *mind theories* ir panašūs terminai niekada neverčiami tiesiogiai.

Lietuvių *sielos* terminas yra žymiai artimesnis graikų žodžiui *psyche*, nuo kurio ir sukonstruotas terminas *psichika*. Dar artimesnis šiam graikiškam žodžiui greičiausiai būtų lietuvių *dvasia* (angliškai - *spirit*), reiškiantis ne tik vidinę žmogaus substanciją, bet ir kvėpavimą, atsikvėpimą, įkvepiamą ir iškvepiamą orą.

Nors siela lietuvių tradicijoje suprantama kaip nemateriali, tačiau kai kada ji (kaip ir daugelyje kitų archajinių kultūrų) buvo įsivaizduojama kaip esanti „orinės“ ar „ugninės“ prigimties (Beresnevičius, 1995) ar

net galinti įgauti kokią nors zoomorfinę pavidalą (pvz., vabalėlio, paukštelio, gyvačiukės pavidalo siela sapno metu).

Motyvacijos skirtumai

Mind suvokiamas kaip tam tikras mediatorius tarp pasaulio bei žmogaus. Žmogus reaguoja į pasaulį padedamas *mind*. Išorinis pasaulis per suvokimą patenka į *mind*, tada *mind* imasi atsakomųjų veiksmų. Tai, kaip žmogus suvokia išorinius įvykius, yra svarbiau už pačius įvykius ir labiau lemia žmogaus elgesį. Anglišką (ir apskritai vakarietišką) elgesio aiškinimo modelį galima pavaizduoti taip:

Įvykis – Suvokimas – Protas – Mintis – Veiksmas

Taigi vyrauja įsitikinimas, kad *mind* (t.y. protas) nulemia žmogaus elgesį.

Mąstymas yra tiesiogiai susijęs su *mind* ir galva (ar smegenimis). Sakoma „use your head“, „he has a good mind“. Protas priešpriešinamas emocijoms. Protas – tai, kas racionalu, padeda teisingai pažinti pasaulį, tuo tarpu emocijumas siejamas su iracionalumu, vaikiškumu, subjektyvumu ir t.t. Nepaisant to, emocijų kilmė taip pat siejama su *mind*. Flavelių (Flavell) ir Gryno (Green) (1995) tyrimai rodo, kad angliškai kalbantys žmonės mano, jog emocijos kyla kaip minčių padarinys. Taigi protas veikia ir emocijas. Pavyzdžiui, jeigu žmonių klausama, kas atsitinka, kai jiems besivalant dantis pasidaro labai liūdna, jie sako, kad pasikeičia jų mintys, bet ne situacija.

Tačiau šis požiūris įvairiose kultūrose toli gražu nėra universalus. Elgesio priežastimis gali būti laikomas ir situacijos ar antgamtinių jėgų poveikis. Šis požiūris buvo labai populiarus archajinėse visuomenėse. Tačiau tokia motyvacija tebeegzistuoja ir kai kuriose šiuolaikinėse kultūrose, pvz., Nepale (Parish, 1991). Žmogaus elgesys čia priklauso nuo dievų ar nuo dvasių, bet ne nuo žmogaus.

Daugelyje kultūrų vyrauja ir požiūris, kad žmogaus elgesys priklauso ne tiek nuo jo paties, nuo jo individualių motyvų, kiek nuo jo santykių su kitais žmonėmis (pvz.: „aš su juo gėriau, nes jis yra mano pusbrolis“).

Kultūrose, kur vyrauja būtent toks požiūris, žmogus jaučiasi mažiau atsakingas už savo veiksmus nei kultūrose, kuriose vyrauja individuali elgesio motyvacija.

Kai kurių mokslininkų tyrimai rodo, kad individuali elgesio motyvacija ir vakarietiškoje kultūroje tėra išmokta (Miller, 1984).

Tiesa, *mind* samprata ir angliškai kalbančiose kultūrose istorijos eigoje kito (Olson, 1994). Senojoje anglų kalboje *mind* sąvoka buvo artimesnė *sielos* sąvokai. Ilgainiui ji prarado visas su siela sietinas prasmes. Kitas pasikeitęs *mind* sampratos aspektas – palyginti neseniai atsiradusi tendencija suvokti *mind* kaip vientisą esybę. Pavyzdžiui, sakoma „I changed my mind“, bet ne „aš pakeičiau savo priešakinių smegenų žievę“ („I changed my prefrontal cortex“). Tuo tarpu, pavyzdžiui, senovės graikai vartojo keletą žodžių skirtingoms *mind* dalims įvardinti. *Thymos* kontroliavo judesius, *noos* buvo idėjų ir vaizduotės priežastis (Snell, 1953).

Siela ir kūnas

Lietuvių siela, kaip ir anglų *mind*, taip pat suprantama kaip vidinis žmogaus „aš“, nekūninė jo substancija, bet drauge susijusi ir su kūnu. Tačiau *mind* tapatinamas su galva ir smegenimis, o siela dažniau siejama su žmogaus širdimi.

45,5 procentų respondentų nurodė, kad siela glūdi būtent žmogaus širdyje. Taip pat empiriniai tyrimai liudija, kad siela dažnai suvokiama kaip esanti visame kūne, persmelkianti kiekvieną jo ląstelę (tai nurodė 33 procentai respondentų).

Galima prisiminti G. Beresnevičiaus (1995) žodžio *siela* etimologiją iš žodžio *sieti*. Galbūt ši etimologija kaip tik ir rodo, kad siela persmelkia visą kūninę žmogaus substanciją, sujungia visas žmogaus dalis į vieningą visumą.

Tik 12, 5 procentų respondentų nurodė sielą esant galvoje ar smegenyse. Kepenys, širdis, kvėpavimo sistema – sielos buveinė daugelyje kultūrų (pvz., Australijos, Afrikos ir kt.).

Siela ir protas

Siela glūdi žmogaus širdyje ar kiekvienoje jo ląstelėje, o protas lietuvių kalboje, kaip ir anglų kalboje, tapatinamas su galva, su smegenimis. Lietuvių kalboje jis neretai įvardijamas žodžiais, kurie kaip tik tokį ryšį liudija. Tai *aumuo*, *išmonė*, *galva*, *smegenys*, *pakaušis*, *menta*. Būtent galvoje vyksta mąstymo, protavimo procesai. Čia kyla mintys (plg. *protauti*, *galvoti*, *mąstyti*, *mintyti*).

Tačiau nėra pakankamai duomenų, kurie leistų kalbėti apie protą kaip apie žmogaus sielą ar bent jau vieną iš sielos dėmenų.

Respondentų apklausa rodo, kad didžioji dauguma apklaustųjų mano, jog protas ir siela yra susiję, bet jokiū būdu netapatintini dalykai (net 87 procentai respondentų). Pagrindinis nurodytas skirtumas tarp sielos ir proto buvo tas, kad protas siejasi su mąstymu, logika, patirtimi, o siela – su jausmais, vidiniais žmogaus išgyvenimais. Daug respondentų akcentavo ir tai, kad siela yra neapčiuopiama, o protas – daug materialesnis, konkretesnis dalykas, mąstymo priemonė.

Kai kurie respondentai, aiškindami proto ir sielos skirtumus, nurodė, kad protas mirtingas, besivystantis ir mirštantis kartu su žmogumi, o siela – nemirtinga, įgimta, ateinanti į žmogų su savo patirtimi. Nemažai respondentų atkreipė dėmesį į tai, kad sielą turi ir tie žmonės, kurie yra praradę protą ar jo neturi.

Siela ir suvokimas bei emocijos

Jau kalbėjome apie tai, kad angliškai kalbančių žmonių pasaulėžiūroje būtent *mind* traktuojamas kaip tarpininkas tarp aplinkos ir žmogaus minčių. Penkios pagrindinės pojūčių sistemos (regėjimas, klausa, uoslė, skonis ir lytėjimas) teikia informaciją, kuri galvoje apdorojama ir vėliau virsta tam tikru elgesiu, norais, emocijomis.

Lietuvių supratimu, emocijos susijusios su siela. Tai matyti kad ir įvairių emocijų nusakyme. Pavyzdžiui, *sielą pirštan neša* reiškia „bijo“ (plg. *nusirito širdis kulmuos* (iš baimės). Išvestinis žodis iš sielos – *sielvartas* (plg. *sielą vartyti*) – reiškia žmogaus susikrimitimą, rūpestį. Tai tas pat, kas *širdgėla*,

širdperša, širdskaudis. Pykti – *širdytis*, pykdyti – *širdinti* ir kt.

Čia galima rasti analogijų kad ir su japonų emocijų samprata. Japonai įsitikinę, kad supratimas vyksta su širdies pagalba. Net japonų edukacinė sistema daugiau dėmesio skiria jausmams nei protui (Lewis, 1995). Galima prisiminti ir apskritai budistinę filosofiją, kuri teigia, kad galvojimas trukdo suprasti giluminę esmę.

Galima daryti prielaidą, kad ir lietuvių supratimu suvokimas ateina ne tik per pojūčius, bet ir per emocijas. Pojūčiai sukelia emocijas, tada eina suvokimas. *Jausti* (t.y. patirti vidinius ar išorinius dalykus) siejasi su žodžiu *jausmas* (emocija, išgyvenimas, pajauta). Suvokti – reiškia pajauti. Tiek pojūčiais, tiek emocijomis.

Pagrindinis pojūtis, teikiantis duomenų suvokimui, kaip rodo tiek lietuvių, tiek anglų kalba, yra rega. „*I see*“ sako anglai ir tai reiškia, kad jie ir mato, ir supranta. *Ar matai, kas yra?* klausia lietuviai ir domisi tuo, ar supranti, kas yra. *Akis išpūtė* sakoma apie apstulbusį, nustebusį žmogų. O nustembama tada, kai gaunama nauja, netikėta informacija ir bandoma suvokti.

Greičiausiai tikėta, kad *matyti (regėti)*, o drauge ir *suprasti, suvokti* galima ne tik realiai egzistuojančius dalykus, bet ir ateitį; plg. senovės lietuvių *regėtojas* (pranašautojas).

Siela ir dvasia

Nekūninę žmogaus dalį lietuvių kalboje nusako ne tik *siela*. Panašią reikšmę turi ir *dvasia*. Dažnai šie žodžiai vartojami kaip sinonimai. Tačiau ar tai tapatūs dalykai – nėra aišku.

Siela labiau sietusi su emociniu žmogaus gyvenimu, ji – žmogaus savastis, jo vidinis „aš“. Dvasia daugiau siejasi su fiziologinėmis, gyvybinėmis organizmo funkcijomis. Jau minėta, kad žodis *dvasia* reiškia ne tik vidinę nematerialią žmogaus substanciją, bet ir kvėpavimą, atsikvėpimą, įkvepiamą ir iškvepiamą orą.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad dvasia siejasi ir su virškinimo sistema. Pvz., *dvasinti* reiškia ir dvėsinti, badu marinti, alkinti, *dvėsti* – alkinti, badauti. Aišku, tai gali būti išvestinės,

perkeltinės reikšmės. Tačiau daug akivaizdesni yra kiti palyginimai. Pvz., *dūšia* (tiesa, lyg ir lenkiška svetimybė, bet lietuvių šneka-mojoje kalboje labai populiarai) reiškia ir *skrandis, pilvas (mano dūšia valgio nepriima, dūšia suka* – bloga, pykina, verčia vėmti).

Taigi dvasia – tai tarsi gyvenimo galia, energija. *Dvasingas*, be kitų reikšmių, yra ir turintis gyvybę, dvasią. *Turėti dvėselės* reiškia būti dar pajėgiam, stipriam. Tuo tarpu *dvėsuoti* reiškia būti silpnam, ligotam. Analogiškai *dvėsti* reiškia gauti galą, gaišti, mirti. *Dvasią leisti* reiškia mirti. Galimas dalykas, kad dvasia, kol ji yra kūne – tai lyg gyvybė, gyvasta. Kitas jos įvardijimas galėtų būti ir sveikata (Beresnevičius, 1995).

Kad *siela* ir *dvasia* yra skirtingi dalykai, nurodė 54,5 procentai respondentų. Sinonimais šiuos žodžius laiko 40,5 procentų respondentų.

Pagrindiniu dvasios ir sielos skirtumu respondentai nurodė tai, kad siela yra gyvame žmoguje, tol kol jis gyvena, o dvasia esą yra tai, kas lieka po mirties, kas iškeliauja iš mirštančiojo. Kalbama apie gyvo žmogaus sielą, o apie mirusiojo – dvasią.

Dauguma respondentų, laikančių dvasią ir sielą skirtingais dalykais, taip pat nurodė, kad siela siejasi su žmogaus individualumu. Ji gali kisti, tobulėti. Tuo tarpu dvasia yra pastovus dalykas, tarsi bendra gyvenimo energija, gyvastis. Pvz., „dvasia – tai tarsi „varomasis žmogaus apratas“, o siela yra kažkas giliau, atspindi žmogaus individualumą“, „dvasia – tai gyvybės palaikymas, o siela gali būti keičiama, „auklėjama“, „dvasia – tai gyvastis, ji nesikeičia, o siela gali tobulėti, turtėti“, „dvasia – tai sveikata, galimybė egzistuoti sielai žmoguje“.

Kai kurie respondentai nurodė, kad siela – tai žmogaus dalis, gyvenanti ir po žmogaus mirties, o dvasia – tai tarsi kiekvieno žmogaus sukaupta informacija ar „energija“, liekanti po žmogaus mirties.

Trys respondentai nurodė, kad dvasia yra tai, kas pereina į žmogų iš mirusiųjų, o siela – individuali.

Keli respondentai nurodė, kad siela nemirtinga, o dvasia mirtinga. Tačiau trijų respondentų manymu, miršta kaip tik siela, o lieka dvasia.

Be to, keli respondentai atkreipė dėmesį į tai, kad siela turi galimybę persikūnyti. Dar keli teigė, kad dvasia nėra labai smarkiai susijusi su žmogaus kūnu, ji gali kartais nuo jo atsiskirti, o siela yra visada žmoguje, bent kol jis gyvas.

Išvados

Apžvelgus sielos, dvasios ir proto sampratas lietuvių vartosenoje bei palyginus su anglų kalboje vartojama psichikos samprata, galima padaryti keletą išvadų.

1. Angliškai kalbantys žmonės psichiką dažniausiai traktuoja kaip *mind* (protas), lietuviškai kalbantys žmonės verčia psichiką kaip *sielą*.

2. *Mind* lokalizuojamas žmogaus galvoje, smegenyse. *Mind* sutvarko pojūčių (visų pirma regos) pateikiamas žinias, tik tada kyla įvairios mintys, emocijos. *Mind* – tai vidinis žmogaus „aš“.

3. Lietuvių pasaulėžiūroje *siela* – tai vidinis žmogaus „aš“, jo individualumas, ypatingumas, savitumas. Siela visų pirma tapatinama su širdimi. Galimas dalykas, kad

dėl kraujo ji yra ir visose žmogaus kūno vietose. Galbūt siela yra tai, kas susieja atskiras žmogaus dalis į vientisą visumą.

4. Siela labai glaudžiai siejasi su emocijomis ir žmogaus būdo ypatybėmis. Supratimas ateina per emocijas ir sielą.

5. Kita nekūninė žmogaus substancija lietuvių kalboje – dvasia. Kai kalbama apie mirusį žmogų, kalbama ne apie jo sielą, bet apie jo dvasią. Kai dvasia visai apleidžia žmogų – jis miršta, kai dalinai – žmogus būna nusilpęs, sergantis.

6. Dvasia taip pat glaudžiai siejasi su organizmo fiziologija. Ji – tarsi pagrindas, užtikrinantis žmogaus gyvybingumą, jo fizinę egzistenciją. Ypač glaudžiai dvasia siejasi su žmogaus kvėpavimu, taip pat virškinimo sistema.

7. Lietuviška psichikos traktuotė yra archajiškesnė už vakarietišką psichikos sampratą, atspindi senesnę pasaulėžiūrą. *Mind* koncepcijos įsigalėjimas greičiausiai siejasi su individualistine visuomene bei jos pasaulėžiūra. Racionalumas čia iškeliamas aukščiau už emocijas, joms priešpriešinamas.

Literatūra

- American, 1994 – *American heritage dictionary of the English language*. Cambridge, England.
- Beresnevičius, 1995 – Beresnevičius G. Sielos fenomenologijos įvadas. *Lietuvos kultūros tyrinėjimai*, 1, 49–140.
- Flavell, 1995 – Flavell J. H., Green F. L., Flavell E. R. Young childrens's knowledg about thinking. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 60 (1, Serial No. 243).
- Lewis, 1995 – Lewis C. C. *Educating hearts and minds*. New York.
- Lietuvių kalbos žodynas, 1969 – *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, II.
- Lietuvių kalbos žodynas, 1981 – *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, XII.
- Lillard, 1998 – Lillard A. Etnopsychologies. *Psychological Bulletin*, I, 3–32.
- Miller, 1984 – Miller J. Culture and the development of everyday social explanation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 961–978.
- Olson, 1994 – Olson D. *The world on paper*. Cambridge, England.
- Parish, 1991 – Parish S. *Moral knowing in a sacred Hindu city*. New York.
- Snell, 1953 – Snell B. *The discovery of the mind: The Greek origins of European thought*. Cambridge, England.

PSYCHE IN THE WORLD OUTLOOK OF LITHUANIANS

Summary

The article is devoted to the study of the meaning of the *psyche* in the world outlook and folk psychology of Lithuanians. The connection between mind, soul, body, spirit, emotions, perception and behavior is discussed in the paper. The meaning of *psyche* in Lithuanian is compared to the equivalent in the English language and to the concept of modern psychology. The empirical data (237 first – year students participated in the research this year) as well as comparative and interpretive methods have been used.

The *psyche* is translated as *mind* in English. It is located and often identified with the head and brains. The idea is that events with the help of perception go to the mind and as a consequence people have different feelings, wishes, intentions and acts. The mind is treated as the inner *self* of every human being.

The *psyche* is translated as *soul* in Lithuanian. In folk psychology the soul is located and often identified with the heart. It can also be located in other parts of human body. The soul is closely connected to emotions. It is the soul and emotions that help people to perceive the world. The soul is treated as the inner *self* of every human being here.

People say the *soul* in Lithuanian when they talk about person who is alive. They talk about *spirit* when the person is dead. The spirit is located inside the body during one's life as well. The *spirit* is connected with physiological functions of the body, especially with breath and digestion. The spirit is the basis of everybody's life.